

Hegedűs Judit

ÉRTÉKELÉS ZÁRT INTÉZETEKBE

Az értékelés mindannyiunk számára nagyon fontos, hiszen ennek kapcsán erősítik meg cselekedeteinket, vagy kapunk információt arról, hogy másképpen kell tevékenykednünk. Mindez különösen fontos azoknál a fiataloknál, akik magatartásuk miatt zárt, féligzárt intézetbe (speciális gyermekotthon, javítóintézet, büntetés-végrehajtási intézet) kerülnek. Tanulmányunk célja áttekinteni a zárt intézeti nevelésben zajló pedagógiai értékelés jellegzetességeit, ezen belül is a fegyelmezéssel kapcsolatos dilemmákra szeretnénk rámutatni annak a kutatásnak a segítségével, melyet az OTKA finanszírozásával valósítottunk meg (OTKA K 75295 sz. projekt)¹. E tanulmányba a nevelőkkel készített fókuszcsoportos beszélgetés eredményeit mutatom be.

Az értékeléssel kapcsolatban számtalan kérdés merülhet fel bennünk nevelői munkánk során a zárt intézetekben is: Milyen hatást fog gyakorolni a büntetés, jutalmazás a fiatalra? Hogyan fegyelmezzek? Milyen szempontok alapján értékeljem őket? – ezek a kérdések minden pedagógiai folyamatban, bármilyen szinten relevánsak, így a speciális gyermekotthonokban, javítóintézetekben, fiatalok büntetés-végrehajtási intézetekben.

Mielőtt a módszertani háttérre kitérnék, szükséges röviden értelmezni az intézmények jellegzetességeit. A speciális gyermekotthon a gyermekvédelmi törvény 58. § (1) szerint „az ideiglenes hatállyal elhelyezett, a nevelésbe vett súlyos pszichés vagy disszociális tüneteket mutató, illetve pszichoaktív szerekkel küzdő gyermekeknek nyújt gondoskodást, szocializációt és reszocializációt, valamint rehabilitációt és rehabilitációt.” A speciális gyermekotthon kifejezetten a gyermekvédelmi szakellátáshoz tartozik, szakértői véleménnyel kerülhetnek be a gyermekek, fiatalok általában 12 éves kortól. Ezzel szemben a javítóintézet, illetve a fiatalok büntetés-végrehajtási intézete kriminalizálódott fiatalokkal foglalkozik, hatósági (bírói ítélettel) intézkedés következtében kerülnek be a fiatalok. A büntethetőség életkori határának csökkentése miatt a javítóintézet már 12, míg a büntetés-végrehajtási intézet 14 éves kortól fogad fiatalokat és egészen

¹ A Szerző a tanulmányt a Bolyai Kutatási Ösztöndíj segítségével készítette el.

21 éves korig folytatódhat intézeti nevelésük, reszocializációjuk bírósági ítélet alapján.

A három intézménytípus között az egyik legfontosabb különbség, hogy a börtön a büntetés-végrehajtáshoz, a javítóintézet és a speciális gyermekotthon pedig inkább a gyermek- és ifjúságvédelemhez kapcsolódik. A körülmények között jól látható különbségek vannak: míg a börtönben inkább jellemző a túlszűfolttság, a nem annyira kielégítő tárgyi feltételek, addig a javítóintézetekben, speciális gyermekotthonokban viszonylag jók a körülmények, meg tudják teremteni az otthonosság illúzióját. A csoportlétszám tekintetében is számottevő eltérés van: míg a fiatakorúak büntetés-végrehajtási intézetében akár több száz fogvatartottról beszélhetünk akik rezsimekben élnek, addig a javítóintézetekben, gyermekotthonokban nevelői csoportokba sorolják a fiatalokat. A csoportok létszáma nem haladhatja meg a 12 főt. Tökölön 297 fő volt 2011. év végén, Aszódon 130 fő körüli létszámról tudunk. A velük foglalkozó személyi állomány is mutat eltérést: a büntetés-végrehajtási intézetben inkább a Rendőrtiszti Főiskolán szereztek szakképzettséget a kollégák, addig a javítóintézetekben, specis gyermekotthonban pedagógiai, szociális végzettségűek vannak nagyobb arányban. A gyermekvédelemhez tartozó intézményekben jóval rugalmasabbak a keretek, a szabályok. Bár itt is – főleg a javítóintézetben – korlátozva vannak szabadságukban, de van arra lehetőség magatartásuktól függően, hogy visszamenjenek otthonukba meghatározott időre.

A fókuszcsoport mint kutatási módszer

A kutatás kezdete előtt nagyon fontos kérdés volt, hogy mely kutatási stratégiát válasszuk. Korábbi tapasztalataim azt mutatták, hogy a kérdőíves kutatásban nem szívesen vesznek részt sem a nevelők, sem pedig a fogvatartottak, növendékek. Másrészt a kutatás témája igen érzékeny területeket érint, mely miatt inkább a kvalitatív kutatás mellett döntöttem. A kutatás módszereként a már többször is alkalmazott fókuszcsoportos beszélgetést választottam (Podráczky-Hegedűs 2012; Hegedűs 2010). A fókuszcsoport lényege, hogy a benne résztvevők csoportosan kommunikáljanak egymással a moderátor által megfogalmazott kérdések mentén.

Három fókuszcsoportos beszélgetést szerveztem, melynek során tudatosan ugyanabból az intézményből választottam ki

beszélgetőpartnereimet. A létszámnál fontosnak tartottam, hogy 8 főnél többen ne legyenek, illetve a férfi-nők, pályakezdő-tapasztaltabb kategóriákat is igyekeztem figyelembe venni. A Kalocsai Speciális Gyermekotthonból 5 nevelő vállalta a szereplést, az Aszódi Javítóintézetben pedig 4 fővel ültem le beszélgetni. A legnagyobb csoportlétszám (8 fő) a Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében végzett fókuszcsoporthoz volt. Ha a mintavételi eljárasmódot nézzük, az önkéntesség és a hozzáférés dominált – ez is minden bizonnyal torzító tényező lehet, hiszen a téma iránt érdeklődők vettek részt. Érdekes jellegzetessége a fókuszcsoporthozos beszélgetéseknek, hogy mennyire jelenik meg a társas befolyás és konformitás jelensége. Itt is azt tapasztaltam, hogy a kezdeti megfelelést követően egyre őszintébbek lettek a résztvevők, már nem azt mondták el feltétlenül, amiről úgy gondolták, hogy azt szeretném hallani, hanem fokozatosan egyre mélyebb rétegeket érintettünk. Természetesen ennek megvan a maga veszélye, hiszen egy fókuszcsoporthozos beszélgetés nem veheti át a szupervíziós csoport szerepét. A beszélgetésről hangfelvétel készült, melyet legépeltem. Az elemzés során elsősorban kvalitatív szempontokat érvényesítettem, illetve az ATLAS TI tartalomelemző szoftvert használtam. Az alábbi két fő témacsoportot mutatom be jelen írásomban:

- a fegyelmezés fogalma, célja, módszerei: jutalmazás és büntetés
- nehézségek az értékelésben

Fegyelem és fegyelmezés zárt intézetekben

A fókuszcsoporthozos beszélgetés egyik fontos témája a fegyelem fogalmának meghatározása volt. Nem árt tudni, hogy az 1997-ben megjelent Pedagógiai Lexikonban megjelenő fegyelem definíciónak kulcsszavai a következők voltak: együttélés, együttműködés, erkölcsi szokások, rendszabályok, alkalmazkodás. Kíváncsi voltam, vajon ezek a kulcsszavak miként jelennek meg, mennyire érzékelik a fókuszcsoporthozos résztvevői, hogy nemcsak ők, személy szerint fegyelmeznek, hanem maga a tér, a környezet, a rácsok is fegyelmező funkciót töltenek be, ahogy arra Foucault (1990) is felhívta a figyelmet. A beszélgetés során egyértelművé vált a különbség a büntetés-végrehajtásban dolgozók és a gyermekvédelmi szférában dolgozók között. „Mit is jelent a fegyelem? Szerintem a szabályok betartását. Ha nem csinálja azt, amit kell, akkor fegyelmezetlen.” – emelte ki az egyik bv (büntetés-végrehajtási) nevelő. Ettől jóval árnyaltabb képet fogalmazott meg az egyik nevelő kolléga: „Fegyelmeztetnek lenni nemcsak az, hogy szabályokhoz alkalmazkodok, és külső feltételeknek akarok megfelelni. Ez ennél jóval komplexebb fogalom: tudom magamat irányítani, le tudok

mondani vágyaimról, akkor is, ha nem szeretnék. A fegyelmezettség önkontrollt is jelent.” Ezzel nagyon fontos tényezőt emelt ki a kolléga: az önkontroll fontosságát, mely az önfegyelem fogalmához vezet. A fókuszcsoportos beszélgetésnek nem volt célja az önfegyelemmel foglalkozni, ennek ellenére hangsúlyos témává vált: „A mások iránti fegyelem csak akkor tud kialakulni, ha képes az önfegyelemre. Ez a legfőbb feltétele. De azt nem tudom, hogyan lehetne ezt kialakítani. Mire hozzánk kerülnek a gyerekek, már elromlott minden. Tizenéves gyereket önfegyelemre nevelni nem egyszerű vállalkozás.”

A fegyelem kialakításának egyik legfőbb módszere a résztvevők szerint a fegyelmezés, az értékelés, ezen belül is a jutalmazás és büntetés. A jutalmazás és büntetés problémaköre elválaszthatatlan az érték fogalmától. Amikor jutalmazunk, illetve büntetünk, akkor rendszerint az adott szűkebb-tágabb (család, iskola, pedagógus) értelemben vett társadalom értékrendjéhez viszonyítunk. Joggal merült fel a kérdés a résztvevőkben, vajon nekik valóban az a feladatuk, hogy az itt élők nevelésében, értékelésében egy általuk ismeretlen társadalmi értékrendet érvényesítsük: „Ha azt mondd, hogy a társadalom értékrendje legyen a mérvadó, akkor az itteni világban egy utópiát mondasz. Azok, akik ide bekerülnek, azaz fogvatartottak lesznek, fogalmuk sincs arról, hogy a társadalomban mik az elfogadott értékek. Sokan társadalmon kívül nőttek fel, sose mondta meg neki senki sem, hogy mi az, hogy jó vagy rossz. A fegyelem mint olyan az egy középrétegbeli fogalmi konstrukció. Mások az értékek, más a fegyelem felfogás társadalmi rétegenként. Nekem arra kell irányítanom, hogy az intézmény szabályait, rendjét tartsa be – számomra ezt jelenti a fegyelmezés.”

Az az állítás tehát, hogy a társadalmi normák, értékek elérése érdekében alkalmazzuk a jutalmazás és büntetés módszerét, ebben a közegben megkérdőjeleződik. Abban ugyanakkor egyet lehet érteni, hogy a jutalmazás és büntetés funkciója a preferált tevékenység- és magatartásformák gyakorlása, a nemkívánatos magatartásformák és tevékenységek demotiválása, azaz magatartás- és tevékenységszabályozó funkciót töltenek be. (Bábosik 2003) Mindez egyértelműen érzékelhető a zárt intézeti világban is, ahogy azt egy speciális gyermekotthoni nevelő is kiemelte: „Szerintem a fegyelmezés olyan, mint egy vadóc megszelídítése, mint A kis hercegben a róka megszelídítése. Én is egyszer s mindenkorra felelős lettem azért a fiatalért, akit megszelídítettem a jutalmazással és büntetéssel, ami szerintem egyenlő a fegyelmezéssel. Itt a mindenkort úgy értem, hogy egészen addig, amíg nálunk nevelődik. És szerintem ez is

fontos: nem én nevelem kényszerrel kívülről, hanem ő is nevelődik, fegyelmeződik az értékelésem, a pedagógiai kultúráim által. Tudom, hogy ezek hangzatos szavak, és néha úgy érzem, mintha inkább csak szavak lennének, de legalább hiszek benne.”

A fókuszcsoporthoz mindegyike a fegyelmezést az értékelés módszerének értelmezte, melyhez szorosan kapcsolták a jutalmazás és büntetés módszerét. Úgy gondolták a résztvevők hogy a fegyelmezett viselkedéshez vezető út egyrészt a jutalmazás, büntetés, másrészt – ez a gyermekvédelemben dolgozóakra volt jellemző – a személyes példaadás. A büntetés-végrehajtási nevelők inkább a direkt módszerekben gondolkodtak, az indirekt nevelési módszerek egyáltalán nem jelentek meg mint a fegyelmezés eszközei.

A hogyan fegyelmezzek kérdés örök dilemmaként jelent meg beszélgetéseinkben. Itt kiemelt szerepet kapott a jutalmazás, amelyet igen leegyszerűsítve pozitív megerősítésként értelmeztek, azonban ennek árnyalása kevésbé volt jellemző: „Hát jutalmazok, ha jól csinált, helyesen viselkedett, betartotta a szabályokat, akkor megdicsérem. Ez azonban nem mindig elég, néha tárgyi jutalmat kapnak. Döbbenet, amikor egy-egy sportversenyen mennyire örülnek a tárgyi jutalomnak, egy kupának. Ilyenkor a 18-19 éves, akár gyermekkel rendelkező fiatalból pillanatok alatt gyermek lesz. Aki örül a jutalomnak, mutogatja.” Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a gyermekotthonos nevelő is: a tárgyi jutalom itt is kiemelkedő szerepet kapott, ugyanakkor a jutalmazás elveire is kitért: „Adunk jutalmat, de csak akkor, ha megérdemli, ha küzdött valamiért. Nem tartjuk szerencsésnek azért jutalmazni, amit amúgyis megtenne. Én leginkább az elszántságot, a tenniakarást, a javulást tudom értékelni. Mert ez segítheti őt egy fegyelmezettebb élet kialakulásában. Még ha nem is ő lesz az első egy versenyhelyeztetben, de tudom, hogy sok energiát tett bele, akkor megérdemli a jutalmat.” Ezek a gondolatok jól párhuzamba hozhatók a jutalommal kapcsolatos elvárásokkal: az a jó jutalmazás, mely az egyén tartós ösztönzését elősegítheti, az irányított erősen vágyik a jutalomra, a felajánlott jutalom kielégíti valamilyen szükségletét, a jutalomnak nagyobb hatása van, ha nem minden esetben alkalmazzák az elvárt, megkívánt cselekvés, viselkedés után, személyre szabott (Fodor 2000; Zrinszky 2002). E felsorolás fókuszcsoporthoz beszélgetésünkben is felmerült, ugyanakkor a bv-s kolléga nevetve jegyezte meg: „Hol beszélhetünk egyéni jutalmazásról akkor, amikor egy-egy nevelőhöz igen sok fogvatartott tartozik. Néha már arra is büszke vagyok, hogy a nevüket tudom, nem hogy azokat az egyéni sajátosságokat,

melyek segítségével hatékonyabban tudok fegyelmezni. Ez egy olyan elméleti konstrukció, amit íróasztal mögött ülők írnak le.”

Egységes volt a résztvevők véleménye abban, hogy mikor történjék az értékelés: egyöntetűleg úgy gondolták a kollégák, hogy mind a jutalmazásnak, mind a büntetésnek közvetlenül az adott viselkedés után kell következnie, mivel „a fiaink nem feltétlenül képesek arra, hogy ha később történik a visszacsatolás, értsék, melyik tevékenységükre irányul. Nem hiszek a késleltetett jutalomban, büntetésben – aki azt gondolja, hogy ez jó egy ilyen közegben, szerintem az nagyot téved.”

Nehézségek az értékelésben

Úgy tűnik, hogy az értékelés minden esetben nagy kihívás a pedagógusoknak, nevelőtiszteknek. Számos hibát kiemelték, amit saját bevallásuk szerint ők is el szoktak követni. Ezek közül például a leggyakrabban említett az volt, hogy a jutalom nem számít értéknek a fiatalnak, vagy annyira elérhetetlen, távoli, hogy megszerzése nem szerez motivációt. Az általános pedagógiában is megfigyelhető jelenségre is felhívta a figyelmet egy 20 éve nevelőtisztként dolgozó férfi: „itt sok dolgot azért csinálnak meg, hogy jutalmat kapjanak, például plusz beszélőt, dicséretet, amely segítheti őt abban, hogyha bv bíró elé kerül, akkor akár ideiglenesen szabadlábra helyezték. Abban nem vagyok biztos, hogy ő tényleg azért csinálja, mert elhiszi, hogy jó dolog az. Inkább meg akar felelni és mi ezzel tudjuk fegyelmezni. A rendszer ezáltal működik: ő ki akar jönni minél hamarabb, ezért megteszi azt, amit meg kell tennie, így fegyelmezett magatartást tanusít. Nem azért, mert elfogadja, hogy az neki jó, hanem azért, mert ez a játszma része. De mind a ketten tudjuk, hogy ez egy álca, a megfélelni akarás. De néha a cél szentesíti az eszközt, no meg hátha ragad rá valami.” Érdemes szem előtt tartani a zárt intézeti nevelésnél is azt az alapelvet, miszerint a feladat „nagyságához” mérten csekély jutalom esetén növekszik a belső motiváció, túljutalmazás esetén pedig csökken, mivel a fiatal nem a tudásért belső érdeklődésből működik jól, hanem a külső jutalomért. Megfigyelhető, hogy az adekvát jutalmazási eljárás pozitívan hat a teljesítményre, további teljesítményre ösztönözhet, és az énkép is kedvezően alakulhat.

„Nekünk tilos az agresszivitás – nem csak azért, mert törvény bünteti, hanem azért is, mert ha mi agresszívak vagyunk büntetésünkben, akkor a fiattól sem várhatunk mást” – fogalmazta meg a büntetéssel

kapcsolatban az egyik legnagyobb nehézséget egy javító kolléga. Ezzel mindenki egyetértett, ugyanakkor – joggal – felmerült a kérdés: milyen eszközök állnak a rendelkezésükre. Az eszköztelenség problematikája egyértelműen megfogalmazódott: „Eszköztelenek vagyunk, nem vonhatunk el tőlük dolgokat igazán, mert azonnal jön a jogvédők serege, ugyanakkor nem is kapunk ötleteket, hogyan lehet hatékonyan fegyelmezni. Nekem a sport, a folyamatos tevékenykedtetés az eszközöm, de nem mindig jön be – ez amolyan megelőzés lenne.” Az eszköztelenségen túl más problémákkal is szembesülhetünk a résztvevők elmondása szerint: „Nekem az az egyik legnagyobb hibám, hogy nem mindig magyarázom el a fiatalnak, hogy miért nem jó az, amit csinál. Kap büntetést, fegyelmezem, de gyakran nem érti, hogy mi a bajom, hiszen más kulturális, családi közegből jön. Jó lenne erre jobban odafigyelni.” A fókuszcsoporthoz résztvevői kivétel nélkül nehézségként fogalmazták meg az értékrendek közötti különbséget.

Nem lehet kollektív a büntetés, azaz egy gyermek helytelen tetteért, ne az egész csoport járjon rosszul – ezt az egyik alapelvnek gondoljuk, ugyanakkor ennek megvalósítása nem mindig sikerül. „Ha nincs beépített téglám, aki informál, akkor káosz lesz. Nem tudok ennyi helyre, helyzetre odafigyelni. Lehet, hogy pedagógiaiilag nem jó módszer, de nekem bevált: ha valami történt, ami nem tetszik nekem és senki se vállalja fel, akkor az egész csoportot büntetem. Mindig van besúgó, ez is egy érdekes kérdés. Azt hinnénk, hogy örülhetünk a besúgónak, de ő nekem nem szimpatikus. Nincs benne betyárbeccsület, de mégis számítani kell rá, mert ő az egyik fegyelmező eszközöm.” A másik eszközként való kihasználása a kívülállók számára nem elfogadott, de egy zárt közösségben nemcsak a fiatal van bezárva, hanem a velük foglalkozók, kölcsönösen egymásra vannak utalva. Ha jó a fogvatartottnak, az jó a nevelőnek és fordítva – talán ez az alapelv az oka az, hogy a „besúgórendszer” működik.

A nehézségek közé sorolták a nevelésre fordított idő hiányát: a fiatalok átlag 3 évet töltenek bent zárt intézetben, ez a speciális gyermekotthonok esetében 2 évet jelent. Az egyik legnagyobb kihívás az Aszódi Javítóintézet pszichológusa szerint az, hogy alkalmassá tegyék a fiatalokat arra, hogy változni akarjon, ehhez pedig szerinte az alábbiakra van szükség: „talán leginkább a keretek, hogy biztonságba érezze magát. Gyakran egy hihetetlen elbizonytalanodott, totálisan más értékrendet képviselő közegből jön a fiatal, akire rádől az egész középrétegbeli társadalom elvárása: légy fegyelmeztet! légy kreatív! tartsd be a szabályaimat! – stb.. Ezt a fiatal gyakran nem érti, hiszen az a közeg, ahonnan ő érkezett más nyelvi kódot

használ, más értékrendet képvisel – az ebből adódó kognitív disszonancia pedig igen kedvezőtlenül befolyásolhatja az értékelés hatását.”

Összegzés

A kutatás egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy mennyire nyitottak, együttműködőek voltak a résztvevők, akikben egyértelműen megfogalmazódott a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés jótékony hatása. Többen felismerték, hogy ezek a beszélgetések segíthetik a fegyelmezési szokásaik alakulását, jó gyakorlatokat ismerhetnek meg egymástól: „érdekes volt hallani, hogy mások miként csinálják, nem gondoltam volna azt, hogy ez ilyen érdekes volt. Úgy ültem le, hogy csak legyünk túl rajta és a végére kifejezetten élveztem. Nagyon kíváncsivá tett az, hogy más, hozzánk hasonló intézményben hogyan is zajlik mindez.” A kolléganő remekül rámutatott a kutatás egyik kritikus pontjára, vagy akár továbblépési lehetőségére: eredetileg homogén, az adott munkahelyen dolgozók voltak egy csoportban, lehetett volna heterogén csoportot alakítani, úgy talán jobban körvonalazódott volna az intézménytípusok közötti különbség. Az egyik legfőbb különbség az eszközök, lehetőségek közötti különbség: a speciális gyermekotthonban, a javítóintézetben sokkal több lehetőség van a fejlesztő értékelés megvalósítására, többféle értékelési eszköz áll rendelkezésükre (például a szabadság adása, csökkentése), illetve a kisebb csoportlétszám is lehetővé teszi az egyénre szabottabb értékelést, a folyamatos visszacsatolást.

Számos továbblépési lehetőség megfogalmazható mind a kutatással, mind pedig az ilyen típusú intézményekben dolgozók értékelési kompetenciáinak fejlesztése területén. Talán az egyik legfontosabb feladat, hogy az egyéni fejlesztést elősegítő fejlesztő, segítő értékelést még tudatosabban alkalmazzuk azokban az intézményekben, melyek kimondva-kimondatlanul arra jöttek létre, hogy büntessenek, fegyelmezzenek, javítsanak, reszocializáljanak.

Felhasznált irodalom

Bábosik István (2003): Alkalmazott neveléstudomány. OKKER, Budapest.

Báthory Zoltán és Falus Iván (szerk., 1997.): Pedagógiai Lexikon. I-III. kötet. Keraban Könyvkiadó, Budapest.

Foucault, Michel (1990): Felügyelet és büntetés. A börtön születése. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Fodor Gábor (2000): Tanár – szerep – konfliktusok. Új Pedagógiai Szemle, 2. sz. URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00035/2000-02-ta-Fodor-Tanar.html> Letöltés ideje: 2014. 01. 15.
- Golnhofer Erzsébet (2003): A pedagógiai értékelés. In: Falus Iván (szerk.): Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanulásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 385-416.
- Golnhofer Erzsébet – Gaskó Krisztina – Hegedűs Judit – Bartha Éva (2011): Fejlesztő, támogató értékelés – de hogyan? FSZK, Budapest.
- Hegedűs Judit (2004): Jutalmazás és büntetés, értékelés és vizsgáztatás. Apertus Közalapítvány, Budapest. URL: http://koncertpedagogia.hu/ped_11%20Jutalmazas%20buntetes.pdf Letöltés ideje: 2014.01.15.
- Hegedűs Judit (2010): Gyermeksorsok, életutak a javítóintézeti világból. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Judit, Podráczky Judit (2012): Fókuszcsoporthoz beszélgetések a közoktatási intézmény és a család kapcsolatáról - első reflexiók a kutatás kapcsán. In: Podráczky Judit (szerk.): Szövetségben: Tanulmányok a család és az intézményes nevelés kapcsolatáról. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 105-124
- Ruzsonyi Péter: Kriminálpedagógiai útkeresés a fiatalok fogvatartottak szabadságvesztés-büntetésének végrehajtásában. Börtönügyi Szemle, 4. sz. 14-32